

רמות אחריות בדיני הנזיקין

אהרן סקסונוב

מבוא

מצאנו בתורה (שמות כא, כח-כב, ה) תיאור ארוך של ארבעה אבות נזיקין – שור, בור, איש המבעיר את בעירה והבער. אבות הנזיקין מהווים את מרכז הדינים של נזקי הממון של התורה. אמנם, יש לברר מה עניינם של אבות אלו. לכאורה, היה מצופה ממערכת המשפטים של התורה לציין, כי חייב האדם בנזקי ממונו, ובכך לחתום את התייחסותה לדיני הנזקים שנעשו על ידי ממונו של האדם, כפי שעושה לדוגמה במצוות השבת. אמנם, לא כך בחרה התורה להתייחס לדיני הנזיקין, אלא תיארה מערכת של מספר מקרים מסוימים בהם קבעה את הדין.

ברצוננו להעתיק מערכת זו לכדי מערכת מסודרת וברורה העוסקת בעקרונות ולא רק במקרים, יש לברר את העומד ביסודם של הדברים. מהו הדמיון הנדרש לאבות על מנת להחיל דינם של אבות אלו על מקרים אחרים? מה יהיה דינם של מקרים שאינם נכללים באף הגדרה? האם מדובר במערכת חיובים אחת בעלת גוונים שונים או שמא במערכות חיובים שונות, בלתי תלויות זו בזו?

ננסה לבחון את היחס בין האבות, תחילה, בגישות השונות המופיעות ברש"י ובגרי"ז, ולאחר מכן נציג גישת ביניים המאפשרת התייחסות חדשה לאבות הנזיקין. מתוך גישה זו ננסה להציג מודל מחודש הנותן הגדרה לכל נזק חדש, ומתוך כך נציג חילוק בין שני סוגים של דינים באבות – דינים הקשורים לאחריותו של האדם על הנזק ודינים הקשורים למציאות הנזק שקרתה.

א. מערכת אחודה או ריבוי מערכות חיוב?

ראשית, יש לבחון את יסוד החיוב באבות השונים – האם מדובר במסלולי חיוב שונים או שמא מדובר ביסוד חיוב אחד בעל מספר ביטויים מעשיים. נראה שבדבר זה נחלקו רש"י והגרי"ז, כמו שנבאר להלן.

א.1. שיטת רש"י והחזון איש – יסודות חיוב שונים

מדברי רש"י נראה, שמדובר במספר מישורי חיוב, שאין ביניהם זיקה כלל ולכלל אב יסוד חיוב אחר. דברים אלו עולים מפירושים רבים שלו, ובייחוד בתחילת המסכת. ראשית, כאשר הוא מסביר את האבות השונים, הוא טוען כי ההגדרה של האב הינה סיבת החיוב עצמה, ולכן מוסיף בכל מקום שהגמרא מביאה הגדרה לאחד האבות את המילה "דמחייב". כך לדוגמה:

(1) מאי שנא קרן – דמחייב דכוונתו להזיק כו' (רש"י ב, ב)

(2) מאי שנא רגל – דמחייב דהיזק מצוי כו' (רש"י ג, א)

(3) היינו שור – [...] מאי שנא בור דחייב שכן תחילת עשייתו [...] (רש"י ג, ב)

בנוסף, נראה שלדעת רש"י אילו לא נכתבו כל האבות לא ניתן היה לחייב בהם על בסיס לימוד משאר האבות. כך עולה מדבריו על המשנה הראשונה:

כהרי האש שאין בו רוח חיים – ואי לא כתביה רחמנא הוה אמינא ליפטר.

(רש"י ב, א)

על פי דברים אלו עולה, כי לכל אב יסוד חיוב עצמאי, וממילא לא ניתן לקשר בין האבות השונים כלל. על מנת לחייב בנזק מסוים, יש לראות האם דינו כדין אחד האבות ויסודו הוא כיסוד אחד האבות, אחרת לא ניתן יהיה לחייב בנזק שנוצר ויפטר המזיק מתשלום הנזק. ממילא, כאשר אומרת המשנה, ובעקבותיה הגמרא, "לא הרי" על אבות שונים ("לא הרי השור כהרי המבעה"), הרי שכוונתן לומר שאין האבות דומים – הביטוי "לא הרי זה כהרי זה" פירושו כי המקרים שונים ולא יכולים ללמד זה על זה. יתרה מזו, ייתכן ואב מסוים יהיה 'חמור' יותר מאב אחר מצד סיבת החיוב בו או מצד התשלומים שנדרש הוא לשלם, ומכל מקום לא יוכל להילמד מהאב 'הקל', שכן הוא לא נכנס למסלול החיוב של האב המלמד.

תפיסה זו מתחדדת בדבריו של החזון איש בדבר חיוב האדם על נזקי עבדו ואמתו, שם אמרה הגמרא, שמבחינה עקרונית יש חיוב אדם על נזקי עבדו, אלא שיש סיבה צדדית לפטור. החזון איש דן במקור החיוב העקרוני על נזקי עבדו:

אטו עבד ואמה לאו טעמא רבא כו', לא באו כאן לדון אי חייב הרב על נזקי עבדו, דודאי לא חייב בו, שהרי לנזקין צריכין ילפותא וכל שלא מצינו בתורה

רמות אחריות בדיני הנויקין

ולא נלמד מ"ג מדות אין לנו לחייבו, [...] ואע"ג דאמר ה' ב' וכולהו כי שדית בור ביניהו אתיא כולהו והנה אי הוי יליף מבור ואש הוינן מחייבין אף חיה ועוף, מ"מ השתא דכתבן רחמנא להלכותיהן, אי לאו דיליף בהמה משבת הוה חיה ועוף פטורין [...].

(חזון איש בבא קמא ד, א)

על פי טענה זו, אם כן, כאשר נזק מסוים נלמד משני אבות (כפי שמביאה הגמרא בדף ו', שלומדים נזקים שונים מהצד השווה של שני אבות), הרי שייפטר המזיק בפטורים הקיימים בשני האבות – הרי ביסוד הדברים פטור המזיק אם לא עשה נזק מארבעת אבות הנזיקין, וכשמתחייב מדין "אתי מבינייהו" של שני אבות, הרי שלא ניתן יהיה לחייבו אלא בחומרות המשותפות לשני האבות. כלומר, נזק שחייבו נלמד מאש ובור, לדוגמה, ייפטר בכלים כמו בטמון.

כך אכן הביא הרא"ש בשם יש מן הגדולים¹:

ויש מן הגדולים שכתבו דלא מחייב אלא מה שחייב בשניהם ופטורי מנזקי כלים וממיתת אדם כמו בור ומטמון כמו באש דכיון דאתו במה הצד יהיבין להו הקל שבשניהם.

(רא"ש א, א)

בנוסף, על פניו, כך עולה מדברי התוספות:

[...] וא"ת היכי גמר משור מה לשור שכן ב"ח וכוונתו להזיק ומפרש רשב"ם דאתי מבור ושור ממה הצד ולקמן גבי הצד השוה דקאמר אביי לאתויי אבנו וסכיננו לא גרס אי לרב דאמר כולם משורו למדנו היינו שור דלרב א"ש דבמה הצד אתי' כדפרשי' אבל קשה כיון דמבור נמי יליף לפטורו בהו כלים כבור ולקמן בהמניח (דף כח.) מחייב בהו רב כלים גבי נשבר כדו².

(תוספות ג, ב ד"ה משורו למדנו)

¹ ואמנם, הרא"ש עצמו חולק על דברי יש מן הגדולים, וסובר שאין חלות הקולות של שני האבות, אלא חל דין בור לכל דבריו במקרים שם, ודבריו יבוארו בהמשך.

² ואמנם, קשים מעט דברי תוספות אלו, אם לפרשם כשיטת היש מן הגדולים, שכן אף הרא"ש הביאם בתוספות רא"ש שם, ואם כן לא ברור כיצד סובר כשיטת היש מן הגדולים, בניגוד לדבריו בחידושו, שם חלק עליהם. כמו כן, דברי התוספות עצמם קשים, שכן בדין פותקין ביבותיהן בדף ו פסקו שלומדים זאת בצד השווה מבור ורגל, ולכאורה מן האמור כאן היה לו להיפטר ברשות הרבים כדין רגל. אמנם, בהמשך נציג הסבר אחר לתוספות על פיו יתבררו השאלות הנ"ל.

כמו כן, כך עולה, לכאורה, מדברי התוספות במקום נוסף (ה, ב ד"ה להלכותיהן). אמנם, נציע בהמשך הסבר אחר לשיטת התוספות העולה ממקורות אלו.

מכל האמור לעיל עולה, כי האבות אינם עומדים במישור אחד ואינם מקיימים יחסי גומלין ביניהם. כאשר יש ללמוד חיוב משני אבות הרי שיש לפעול על פי כללי 'הצד השווה' הרגילים ולחייב רק בחיובים הקיימים בשניהם. יתרה מזו, בכל אחד מהאבות ישנו יסוד חיוב עצמאי וייחודי, ממנו נגזרים דיני האב כולם – הקולות והחומרות שבו.

אמנם, קשה על שיטה זו, שכן לא ברורה הסיבה לקיומם של ארבעה מסלולי חיוב בלבד, וכן לא ברורה הסיבה מדוע אם נזק מסוים אינו מוגדר בדיוק כמו אחד האבות ייפטר בו האדם, והלא פשע בו באותה מידה, ומדוע ייפטר³.

א.2. שיטת הגרי"ז - יסוד חיוב אחד

בניגוד גמור לשיטת רש"י והחזון איש, הגרי"ז בחידושו על הרמב"ם (נזקי ממון א), מחדש כי לכל האבות יסוד חיוב אחד. כלומר, לאחר שלימדה התורה על ארבעת אבות הנזיקין, ממילא נלמד יסוד מחייב אחד – דרכו להזיק ושמירתו עליך ואין יותר כל משמעות לחלוקה לאבות לעניין הגדרת החיוב בנזק. ואמנם, הסיבה לחלוקה לאבות ממשיכה להיות רלוונטית, שכן יש בחלוקה זו הגדרת הפטורים המיוחדים לכל אב. כל אב זוכה לפטור המיוחד לו, ללא קשר לסיבת החיוב בו, שכאמור זהה בכל האבות, אלא הפטורים מהווים גזירת הכתוב עבור כל אב. כך כתב בדבריו:

אולם נראה פשוט, דהרי הא דאש פטור על טמון הוא זה מצד גזרת הכתוב שהתורה פטרה טמון באש, אבל בעיקר דין מזיק הרי לא שאני טמון מאינו טמון, והגזרת הכתוב הזה נאמר רק על אש ולא על מה שאינו אש [...].

(חידושי הגרי"ז נזקי ממון א)

³ דוגמה למקרה שאדם נפטר מנזק, עקב כך שלא נכנס לאף מסלול חיוב, ניתן למצוא בדברי הריב"א על סוגיית כשכשה באמתה (יט, ב), שם טוען הריב"א (שיטה מקובצת שם), שהיות ובהמה המכשכשת באמתה אינה דומה לרגל, שכן פעולת הכשכוש טבעית רק כאשר יצרה תוקפה, ייתכן שייפטר בעל הבהמה אף מדין קרן, שכן אין כוונתה להזיק (לשון הריב"א משובשת שם, וזו דרך מסוימת להסביר את דבריו, לא נוכל להאריך כאן בדבר זה). אמנם, העירני ידידי, דביר במברגר, כי ייתכן שלפי רש"י אכן ההגדרות של ארבעת האבות מכסות את כל סוגי הנזקים הקיימים, או לחלופין במקרים שלא עומדים באף הגדרה אכן ישנה פשיעה ברמה נמוכה יותר, ומכל מקום הדברים צריכים בירור.

רמות אחריות בדיני הנויקין

ניתן אולי להבין מדוע פטרה התורה בכל האבות מחיובים שונים מגזרת הכתוב, כחלק מרצון לחוס על המזיק. כך כתב בתוספות רא"ש בכתובות:

ורחמנא הוא דחס עליה – וכן חס במקצת אכל שאר נזקין כשן ורגל שהן פטורין בר"ה בבור פטר אדם וכלים ובאש פטר בו את הטמון.

(תוספות רא"ש בכתובות מא, א)

כמובן, בניגוד לדברי רש"י, שהובאו לעיל, האדם יתחייב על כל נזק שהוא, אף אם הוא לא עומד בקריטריונים של אחד מהאבות, שכן אף נזק זה הוא בכלל "דרכו להזיק ושמירתו עליך", אלא שלא יזכה האדם באף פטור על הנזק.

ואמנם, קשה מעט על שיטה זו, הרואה בכל האבות כנובעים מיסוד חיוב אחד, שכן מה ראתה התורה לפטור מן הטמון באש ומן הכלים והאדם בבור וכן בשאר האבות – מדוע חסה התורה בכל אב בצורה שונה על המזיק ומדוע הקלה עליו ככלל. כמו כן, לא כך משמע מלשון הכתובים, שכן העולה מן הפסוקים בפרשת הנזיקין הוא שישנו חיוב מיוחד בכל אחד מן האבות ולא שבאו האבות ללמד רק את הפטור המיוחד להם⁴.

א.3. יסוד חיוב אחד עם רמות אחריות שונות

ברצוני להציע אלטרנטיבה אחרת, העושה סינתזה מסוימת בין השיטות. נראה להציע, כי יסוד החיוב ושדה האחריות זהים בכל האבות ונובעים מאותו היסוד, אך האבות השונים מתמקמים על מעין ציר היוצר מדרג אחריות בין האבות מן החמור אל הקל. דברים אלו מהווים מעין פיתוח לדבריו של ר' נחום פרצוביץ' (בחידושו על בבא קמא ו, א) על מחלוקת הרא"ש והיש מן הגדולים בעניין חיוב הנלמד משני אבות. ר' נחום מביא את דברי הרא"ש בעניין החיובים הנלמדים משני אבות בדף ו' (כגון אבנו סכיננו ומשאו (להלן: אסו"מ) שהניחם בראש הגג ונפלו, בור המתגלגל וכו'). הרא"ש טוען כי העובדה שהחיוב נלמד משני אבות שם, היא רק לעניין עצם קיום חיוב התשלומים באותו מקרה, על אף שהמקרה נראה קל מאב מסוים, אך לאחר שעצם החיוב נלמד משני אבות חוזר הוא ונלמד מאב אחד בלבד ומקבל את דיניו באופן מוחלט. ממילא, על פי הרא"ש,

⁴ נראה, שאבן האזל בהלכות נזקי ממון א, ב נוקט בשיטת הגרי"ז ומתמודד עם שאלה זו, אך אין בדבריו כדי לפתור את השאלה באופן מוחלט, שכן הייתה יכולה התורה לכתוב בצורה הרבה יותר קצרה, אם כל מטרתה הייתה ללמד שיסוד החיוב הוא משום ממונו שהזיק, ולא לטרוח לפרט מקרים שילמדו זה על זה שאין בהם יסוד מחייב ייחודי, ואין כאן המקום להאריך.

בניגוד ליש מן הגדולים שהובאו לעיל, בור המתגלגל, לאחר שנלמד עצם חיובו משור ובור, יקבל דין בור באופן מוחלט – על קולותיו וחומרותיו.

אמנם, יש לברר דינו של איזה אב מבין השניים יקבל הנזק החדש, ולשם כך יש לעיין בדברי הנימוקי יוסף:

בורו המתגלגל ברגלי אדם וברגלי בהמה [...] דלקמן ילפינן לה במה הצד משור ובור [...] ומיהו כיון דמדינא דשור ובור אתיא לא מחייב אלא בקל שבשניהם דהיינו בור שפטור ממייתת אדם ונזקי כלים.

(נימוקי יוסף א, ב ד"ה אבנו סכיננו)

כלומר, עולה מדברי הנימוקי יוסף, כי יחול דין האב הקל מבין השניים על הנזק החדש. ניתן להסביר זאת בכך שהאבות מתמקמים על רצף אחד של חיובים, כאשר ישנם אבות חמורים זה מזה, ובכל נזק יש לדון באיזו רמת אחריות על הרצף הוא נמצא. אם כן, כאשר ישנו נזק מסוים הנלמד משני אבות, הרי שהוא נמצא על הציר בין שני שלבי אחריות, וכך מתפרש לשון 'הצד השווה' – דינו להיות חלק מציר האחריות. כלומר, הצד השווה מלמד על עצם החיוב במקרה הנזק המדובר, ולא על הדינים המתקבלים בנזק זה. ממילא, היות שציר האחריות בנוי כסולם של אבות הלושנים זה על גבי זה, הרי שנזק הנלמד משני אבות עבר את שלב האחריות הנמוך, המשותף לשני האבות המלמדים, ולכדי הרמה הגבוהה לא הגיע, ועל כן יחולו עליו דיני האב הקל, אשר התחייב הוא בדינו, ולא יחולו בו כלל דיני האב החמור. ההתייחסות של הנזק הנלמד היא רק ביחס לאבות המלמדים, ולא ביחס למערכת ארבעת האבות כולה, ועל כן יקבל את דיני הקל שביניהם.

אמנם, יש לבאר את דבריו ולהסביר – כיצד נמדד אב אחד ביחס למשנהו על מנת לקוראו הקל שבשניהם, והלא לכל אחד מן האבות קולות וחומרות ייחודיות, וכיצד ניתן להשוותם?

טרם העיסוק בשאלה זו, יש להעיר שייתכן וזוהי שיטת הרא"ש עצמו, ומשום כך הכריע במקרים בדף ו' כי דינם כדין הבור, לפי שבהשוואה בין שור לבור – הבור הוא הקל שבשניהם, כפי שהובא בנימוקי יוסף. כך כתב הרא"ש:

רמות אחריות בדיני הנויקין

תדע דהני אינך שלש אוקימתות דילפינן להו מבור ושור [...] והיכי מצי שמואל לאיתויינהו מבור ורגל לחייבינהו ברה"ר כיון דיהבינא להו הקל שבהן. הלכך נראה דעיקר תלמודא הוא מבור לחודיה דבור גמור הם.

(רא"ש א, א)

כמו כן, נראה שזוהי גם דעת התוספות, שלא כפי שהובא בתחילה, שדעתם כיש מן הגדולים. אם לדקדק בדבריהם שם, נראה כי לא דרשו להחיל את הפטורים של שני האבות על ההיזק הנלמד משני אבות, אלא רק את דיני האב הקל מבין השניים, דהיינו בור (ביחס לשור). הם טענו שהיות שהחייב נלמד אף מבור, יש לתת לו את דיני הבור ולפטור בו את הכלים, ומנגד לבטל את דיני השור ממנו. וכך גם יתפרשו דבריהם בדף ה, ב שהובאו לעיל.

בכך מתבארת היטב שיטת הרא"ש והתוספות אף בסוגיית פותקין ביבותיהן, שלמדו מרגל ומבור, ובכל זאת חייבו ברשות הרבים, דבר שלא עולה בקנה אחד עם ההסבר שהובא לשיטת התוספות בתחילה, שמקבל את הפטורים של שני האבות, כפי שהקשה המהרש"א שם (ו, א). על פי ההסבר החדש בדברי התוספות והרא"ש, אכן דין פותקין ביבותיהן מקבל את דין הבור בלבד, ולא מחילים עליו את דיני הבור והרגל גם יחד.

ברצוני להציע, כי אף היש מן הגדולים סברו כדעה זו, וכלל לא עלה על לב איש להחיל את הקולות שבשני האבות על הנזק. הביטוי בו השתמשו היש מן הגדולים הוא "הקל שבשניהם", כפי שהביא הרא"ש. אמנם, הרא"ש פירש דברים אלו במשמעות 'הקולות שבשני האבות', אך ניתן לפרש מילים אלו, כפי שהביאם הנימוקי יוסף, במשמעות 'הקל מבין השניים', ועל פי זה אין חולק על הרא"ש בעניין זה ולדעת כולם כאשר נזק נלמד משני אבות מטילים עליו את אחריות האב הקל שבהם.

אם כן, יש לבאר דעת הראשונים הנ"ל, כיצד דנים נזק מסוים הנלמד משני אבות, ודינים של איזה אב חלים בכל מקרה. כלומר, כיצד יודעים מיהו האב הקל מבין השניים שדיניו יחולו על הנזק.

ב. מבנה ציר האחריות

הגמרא מביאה תוספתא המשווה בין האבות השונים ומציגה את החומרות המצויות בכל
 אב:

חומר בשור מבבור, חומר בבור מבשור: חומר בשור מבבור, שהשור משלם את הכופר, וחייב בשלשים של עבד, נגמר דינו אסור בהנאה, ודרכו לילך ולהזיק, מה שאין כן בבור; חומר בבור מבשור, שהבור תחילת עשייתו לנזק, ומועד מתחילתו, מה שאין כן בשור.

חומר בשור מבאש, חומר באש מבשור: חומר בשור מבאש, שהשור משלם כופר, וחייב בשלשים של עבד, נגמר דינו אסור בהנאה, מסרו לחרש שוטה וקטן – חייב, מה שאין כן באש; חומר באש מבשור, שהאש מועדת מתחילתה, מה שאין כן בשור.

חומר באש מבבור, וחומר בבור מבאש: חומר בבור מבאש, שתחילת עשייתו לנזק, מסרו לחרש שוטה וקטן – חייב, משא"כ באש; חומר באש מבבור, שהאש דרכה לילך ולהזיק, ומועדת לאכול בין דבר הראוי לה ובין דבר שאינו ראוי לה, מה שאין כן בבור.

(בבא קמא ט, ב)

במבט ראשוני נראה, כי לכל אב ישנה חומרה על פני אב אחר ולא ניתן להעמיד את האבות השונים על ציר אחד של חומרה. כמו כן, לא כל החומרות שניתן היה להציג מצויות בתוספתא, ועל כן ההשוואה נראית חסרה. אמנם, אם נעיין היטב בדברים, ניתן לזהות שני סוגי חומרות, בכלל החומרות שמובאות במסגרת ההשוואה בין האבות – חומרות 'דיניות' – לאב אחד ישנו דין שחמור ממשנהו, וחומרות 'הגדרתיות' – אין הבדל דיני בין אב אחד לאחר, אלא מציאות הנזק שהתרחשה חמורה יותר. נראה, כי על מנת להעמיד את האבות על ציר חומרה אחד, יש לבודד את החומרות הדיניות בלבד, שישמשו כסימן לחומרת האב האחד על פני האחרים:

1. שור – חייב בו את הכופר, משלם שלושים של עבד, נגמר דינו אסור בהנאה, מסרו לחרש שוטה וקטן (להלן: חש"ו) – חייב.

2. בור – אין בו את דיני השור שלעיל, אך אם מסרו לחש"ו – חייב⁵.

3. אש – אין בה את דיני השור והבור שלעיל.

אם כן, בהנחה שניתן לייחס לחומרות הדיניות תפקיד של סימן לחומרת האבות ביסודם⁶, הרי שהמדרג שנוצר הוא 1. שור 2. בור 3. אש. רבים דנו בשאלת הסדר של האבות במשנה, ומה ההיגיון בסדר "השור והבור המבעה וההבער". כך לדוגמה שואלים התוספות (ב, א ד"ה השור והבור), ומוכיחים שדברי רש"י שם, שהמשנה שנתה את האבות כסדר הכתובים, אינם מדויקים. אמנם, אם לפרש שמבעה פירושו "שן ורגל" יחד, או במילים אחרות, הפעולות המצויות שהבהמה תעשה, כפי שפירש הירושלמי (א, א, בניגוד לדברי הבבלי בדף ג, ב), הרי שסדר המשנה ברור, שכן הוא על פי סדר הכתובים, וצודק רש"י בהבחנתו.

אם נכונים דברינו לעיל, בעניין מדרג החומרה באבות, הרי שניתן לזהות מודל דומה לסדר הכתובים בתורה ולסדר במשנה – שור, בור ואש, אלא שיש להוסיף למדרג את המבעה שאינו מופיע בתוספתא, כך שהמדרג יהיה שור, בור, מבעה ואש. ממילא, מובן הדבר, מדוע סידרה התורה, ולאחריה המשנה (ואף בסדר הפרקים במסכת בבא קמא כולה) את האבות בסדר הנ"ל – מדובר בדירוג של האבות מן החמור אל הקל.

ממילא המודל הסופי שמתקבל הינו:

1. שור – דרכו לילך ולהזיק.

⁵ כמו כן, הבור מועד מתחילתו, מה שלכאורה קשה ביחס לשור. אמנם, נראה לומר, כי אין לראות בחומרת העדאה כחומרה דינית אלא כחומרה הגדרתית-מציאותית. כלומר, כאשר אומרים על אב מסוים שהוא מועד, מתפרש הדבר בכך שהנזק שכיח וטבעי ולא שעליו לשלם נזק שלם (על אף שמתוך שהוא שכיח משלם נזק שלם).

באופן רחב יותר, ניתן לומר, שדיני העדאה, על פי הסבר זה, מתבארים כחומרה בגוף הנזק, כפי שיבואר בהמשך, כלומר הנזק שנוצר ממנו חמור יותר, ולא כחומרה בתשלום גרידא. מנגד, רש"י, לכאורה, ראה בדיני העדאה חומרה דינית מצד התשלומים שבדבר, ועל כן כתב על דברי הגמרא בדף ה, ב, שהציעה דעה שקרן יכולה להילמד משאר האבות, שכן כוונתה להזיק, שלא ידע מי הוא שסובר כך – כלומר רש"י לא העלה בדעתו שניתן ללמוד קרן משאר האבות, לפי שראה בדין תמות הגדרה דינית, וממילא קרן קלה משאר האבות. על פי הצעתנו, שתוסבר בהמשך, ברור מדוע קרן חמורה מהשאר, שכן כוונתה להזיק, ואין כאן המקום להאריך.

הערות עורך [ד"ב] – לפי המבואר במאמרי באסופה זו (יסוד דין העדאה, דביר במברגר), נראה שדווקא לשיטת התוספות דיני העדאה הם לא 'חומרה מציאותית', אלא 'חומרה דינית' – שם ביארנו שלפי שיטת התוספות קרן תמה היא לא רק דבר שאינו מצוי, אלא גם שלוש 'הנחות' שהתורה נתנה בפעמים הראשונות, כך שנראה שדבר זה יוגדר כ'חומרה דינית', וצריך עיון האם אפשר ליישב את הדברים עם האמור כאן.

⁶ אמנם, הרשב"א (ה, ב) וכן המאירי (ט, ב) חולקים וסוברים שהחומרות המובאות בתוספתא אינן מהותיות, אלא דינים מיוחדים בכל אב שלא ניתן להשוות ביחס לאבות אחרים, וההגדרות המהותיות נמצאות דווקא בסוגיות שבתחילת המסכת.

2. בור – תחילת עשייתו לנזק.

3. מבעה – דרכו לילך ולעשות פעולות טבעיות (כך נראה להגדיר, ההגדרה אינה מופיעה בתוספתא).

4. הבער – כוח אחר מעורב בו.

על פי המדרג שהוצג, מובן, כי כאשר נזק מסוים יילמד משני אבות, הרי שיוטלו עליו דיני האב הנמוך מבין השניים במדרג.

אמנם, יש לברר מדוע סדר זה נכון ומה חמור בכל אב על פני האבות הקלים ממנו.

ב.1. סדר האבות – על פי חומרת פעולת הנזק ושכיחותה

מודל אחד, המסביר את סדר האבות המדובר, בנוי על ההנחה שבכל אב ישנו מאפיין ייחודי הגורם לו להיות קל מהאב שלפניו, והדברים יוסברו מיד.

על פי הסבר זה, ההבער ייחשב לאב הקל ביותר, שכן אינו מזיק על ידי עצמו בלבד אלא רק על ידי כוח אחר, בעוד שאר הנזקים פועלים מכח עצמם. לאחר מכן, המבעה ייחשב לאב הקל מבין האבות הנותרים, שכן פעולת הנזק שלו אינה אלא פעולת חיים טבעית של הבהמה, ואין בה משום חומרת המעשה המזיק שאין בו תועלת כלל. כלומר, בעוד על פעולת המבעה ניתן לומר שמדובר בפעולה חיובית ככלל, הרי שלפעולת הנזק של השור (הקרן) ולפעולת הבור אין כלל תועלת מלבד הנזק עצמו לו הם גורמים. לבסוף, הבור ייחשב לקל יותר מן השור, שכן אין דרכו לילך ולהזיק, אלא הוא מזיק במקומו בלבד, וממילא היקף הנזק שהוא גורם נמוך יותר.

על פי הסבר זה, קו התפר המשמעותי ביותר מבחינת חומרת הנזק עובר בין שלושת האבות הראשונים לבין ההבער, וההגדרה החשובה ביותר לחומרת הנזק הינה 'היזק על ידי עצמו ללא כוח אחר'. ההגדרה השנייה בחשיבותה לעניין החומרה היא 'פעולת נזק ללא תועלת נוספת'. ההגדרה האחרונה בחשיבותה לעניין החומרה היא 'דרכו לילך ולהזיק'.

רמות אחריות בדיני הנויקין

ממילא, כאשר מקבלים סוג נזק חדש יש לאמוד אותו על פי הקריטריונים הללו, וממילא ניתן יהיה למקם כל סוג נזק על ציר ההיזקים שנוצר וכך יילמד כל נזק הנלמד משני אבות.

אמנם, הנזק הקל ביותר עליו חייבה התורה הוא 'נזק שכח אחר מעורב בו ודרכו לילך ולהזיק'. אם כן, כל נזק שנוצר על ידי כוח אחר ואין דרכו לילך או שאינו מזיק טהור אלא נהנה, הרי שייפטר, שכן לא חייבה בו התורה בטווח האחריות שיצרה והטילה על האדם.

על פי זה, ניתן לבאר את שיטת הרא"ש הייחודית בפרק 'הכונס', שם עוסקת הגמרא בחיוב בעלים להחזיר את בהמתם שנפלה לערוגה של אחר על ידי נפילת אונס המתבצעת על ידי גורם חיצוני (דחפתה חברתה או הוחלקה במימי רגליה). כך טען הרא"ש שם:

אמר רב כהנא לא שנו אלא באותה ערוגה אבל מערוגה לערוגה משלמת מה שהזיקה. ומיירי בדאפשר לרועה למיטרח בתרה ולאפוקה. דאי לאו הכי כי היכי דהוי אנוס באכילת ערוגה שנפלה בה ה"נ הוי אנוס בכל הערוגות. ואפ"ה פוטר רב כהנא באכילת אותה ערוגה כולה דכיון שהנפילה היתה באונס לא קרינן ביה ושלח ובער עד דעביד כעין ושלח כעין ובער.

(רא"ש ו, ז)

לשיטת הרא"ש, אף אם יודע הבעלים על הימצאות בהמתו בערוגת חברו, אם נפלה לשם באונס, על ידי גורם חיצוני, פטור בעל הבהמה, שכן לא מתקיים בו דין 'כעין ושילח'. ניתן להסביר את הרא"ש על פי המדרג הנ"ל, ולומר שכל שחייבה התורה בנזק על ידי כוח אחר (ובכלל זה "דחפתה חברתה" או "הוחלקה במימי רגליה") הוא רק כאשר לפעולת הנזק אין כל תועלת לבעל הנזק (כפי שמתקיים באש), אך כאשר מדובר בפעולת אכילה של הבהמה, שהיא קלה מפעולת ההיזק הטהור, הרי שלא חייבה בו התורה, וזהו פירוש דרשת הכתוב "עד דעביד כעין ושילח עד דעביד כעין וביער".

⁷ אין לטעון שהחלקה במי רגליים איננה נחשבת לכח אחר, שכן אף לדעת הסוכרים (בעל המאור יג, א), שאדם הנתקל בקרקע נחשב הוא שנפל מכוחו ואין כוח אחר מעורב בו (כפי שטען הרמב"ן במלחמות ה' שם), מי רגליים ייחשבו לדעת כולם כגורם חיצוני ולא כחלק מהליכת הבהמה.

ב.2. סדר האבות – על פי הגדרת ההיזק כפעולת נזק וחלוקה בין חיוב בעלות לבין חיוב זיקתי

הסבר נוסף שניתן להציע לסדר האבות הוא חילוק יסודי בין נזקים שבמהותם הם "נזק טהור", כלומר פעולה שאין בה כל לגיטימיות וכל מהותה נזק, לבין נזקים שנמצאים במרחב הפעולות הלגיטימיות. ממילא, השור והבור יימצאו בראש סולם החומרה⁸, בעוד המבעה וההבער יימצאו בתחתיתו. אמנם, בעוד פשוט להסביר את המבעה כפעולה לגיטימית, הרי שההבער איננו נראה ככזה, במבט ראשוני. לשם הסבר הדבר יש להביא את דברי הר"י מלוניל בעניין האש (ס, א): "כל השולח את הבערה דתנן במתני' מיירי שהדליק את אשו לבשל בו תבשילו".

נראה, כי כל האש המדוברת כאב ההבער, הינה אש שהדליק האדם לבשל בו תבשילו, אך אש שהודלקה לשם נזק לא יהיה לה כלל דיני ההבער, אלא דיני הנזקים החמורים⁹. כמו כן, ניתן לומר על ההבער שאינו מזיק נזק טהור, אלא הוא 'ניזון' מן הדברים שהוא מכלה, בדיוק כפי שהמבעה ניזון מהדברים שהוא אוכל.

אמנם, אם כן, יש לשאול מדוע יש חיוב כלשהו בפעולות הנחשבות לגיטימיות. נראה, שההסבר לכך שהבעייתיות בפעולות אלו איננה טמונה בעצם הפעולות, אלא בהקשר שלהן. כאשר פעולות אלו מתבצעות במרחב הלגיטימי אין בהן חיוב על האדם כלל, אך כאשר הן מתבצעות במרחב שאינו לגיטימי – מתחייב בעל הנזק על מעשה הפלישה שבהן.

אם כן, לאחר החלוקה היסודית לפעולות נזק ופעולות פלישה, יש לחלק את האבות לתת-חלוקה נוספת על מנת להסביר את ההבדל בין השור לבין הבור וההבדל בין המבעה לבין ההבער. ניתן לחלקם בכך, שבעוד חיוב האדם בנזקי השור והמבעה נובעים מבעלותו על ממונו שהזיק, החיוב בבור ובהבער נובעים מכח אחריות האדם על פעולותיו שעשה.

⁸ על אף שניתן לתאר את קיומו של הבור עצמו כלגיטימי, פעולת הנזק היוצאת ממנו איננה כזאת. כלומר, על אף שיתכן שמטרת הבור היא אגירת מים או פעולה לגיטימית אחרת, הרי שהנזק הנגרם מהבור לא מועיל לעצם קיומו של הבור, בדיוק כמו שנוק הקרן לא לגיטימי, על אף שקיומו של השור עצמו לגיטימי. מנגד, שרפת האש, כפי שיבואר בהמשך, חיונית לעצם קיומה של האש, ועל כן נזקה נחשב כחלק מקיומה הלגיטימי של האש.

⁹ ייתכן שמבחינה יישומית זה לא יהיה נכון להלכה, שכן לא יחלקו בין מקרים שונים של האש, אך מבחינה עקרונית דברים אלו עולים מטענתנו.

רמות אחריות בדיני הנזיקין

ממילא, כאשר חיוב האדם נובע מכח ממונו שהזיק חיובו גדול יותר מחיובו הנובע מן האחריות על פעולותיו. דבר זה מתמיה ביותר, שכן במבט אינטואיטיבי אחריות האדם על מעשיו גדולה מאחריותו על ממונו. אמנם, ניתן להסביר שאין התורה מלמדת שעל האדם לשלם על נזקי ממונו ופעולותיו, אלא שהיא מלמדת שהאדם עצמו הוא שמזיק, כאשר ממונו או מעשה ידיו יוצרים נזק. על פי הסבר זה, כאשר ממונו של אדם מזיק, הרי שזה נחשב כאילו הוא עצמו מזיק באותו רגע ומתוקף כך נובעת חומרת הנזק, אך כאשר החיוב נובע מפעולתו של האדם שעשאה בעבר ומכוחה נוצר הנזק, הרי שאין לייחס לו את הנזק כאילו עושה אותו עתה, אלא רק כנזק הנובע מפעולות העבר שלו שלא נזהר לשומרם, וממילא תוקף החיוב בהם קל יותר.

לסיכום, ניתן לומר שההגדרה החשובה ביותר לחומרת הנזק הינה 'פעולת נזק האסורה בעצמה', ושנייה לה ההגדרה 'נזק הנוצר על ידי ממונו של האדם ולא מכח פעולותיו'.

מדרג זה מתבאר בצורה טובה מסדר הכתובים – התורה מביאה את דיני הנזיקין בסדר הבא:

1. רוצח (שמות כא, יב-יד)

2. חובל (שמות כא, יח-כז)

3. שור (שמות כא, כח-לב; שם לה-לו)

4. בור (שמות כא, לג-לד)

5. גנב (שמות כא, לז-כב, ג)

6. מבעה (שמות כב, ד)

7. הבער (שמות כב, ה)

נראה, כי היה על התורה לדחות את דיני הגנב לאחר אבות הנזיקין או להקדימם קודם להם, אך מדוע בחרה התורה להציב את דיני הגנב בין השור והבור לבין המבעה וההבער?

אפשר לומר, כי בכך מגדירה התורה את יסוד החיוב באבות הנזיקין – השור והבור – נספחים אל דיני הרוצח והחובל, שכן החיוב בהם נובע מעצם פעולת הנזק שבהם –

פעולת השחתת העולם. מנגד, המבעה וההבער, שאינן פעולות נזק במהותן, נספחות אל הגנב שהבעייתיות שבפעולותיו היא הפלישה לרשותו של חברו.

על פי חלוקה זו מתבררת שיטת התוספות ביחס לנזק שנוצר על ידי אדם אחד ונמצא בבעלותו של אדם אחר. התוספות (כט, א ד"ה פליגי) טוענים שבעלות על הנזק מחייבת יותר מיצירתו (שכן ההופך את הגלל והגביהו ג' טפחים מתחייב באחריותו, על אף שלא הוא הניחו שם ולא הוא יצר אותו), בניגוד לדעת הרמב"ן במלחמות (יג, א), שסובר שיצירת המזיק חמורה מן הבעלות עליו.

נראה, שבעלי התוספות סוברים כשיטה שהצגנו, בה יש מדרג בין האבות, וחמורים האבות שנקשרים לבעל הנזק מכח הבעלות יותר מהאבות הנקשרים לבעל הנזק מכח יצירת המזיק¹⁰.

ג. הגדרות על פי רמת אחריות והגדרות מציאותיות

אמנם נראה, כי לא תמיד פועלים על פי המדרג הנ"ל שהצענו. בסוגייה ברך ו, א מובא מקרה של אסו"מ שנפלו מראש הגג ברוח מצויה והזיקו לאחר שנחו, ושם הגמרא מבארת שנלמד חיובם מאש ובור ופטורים בכלים. לכאורה, האש נמוכה יותר ברמת האחריות מן הבור, והיה צריך להטיל עליו את דיני האש ולא את דיני הבור, כפי שהוסבר לעיל.

יש לתרץ זאת בכך, שישנם דינים הנובעים מרמת האחריות של האדם על הנזק, כפי שהובהר עד כה, וישנם דינים הנובעים מצורת ההיזק – מן המקרה המציאותי שקרה, שתלוי ביחסים שבין המזיק לניזק. לדוגמה, פטור כלים בבור, איננו תלוי ברמת אחריותו של האדם על הנזק (שכן האחריות על הבור כלל אינה תלויה במושא הנזק שלו), אלא הפטור נובע ממאפיין עצמאי שקיים בכלים שגורר אי-תשלום בשבירתם. נראה, שהברייתא שהביאה את החומרות של כל האבות השמיטה את החומרות שאינן נובעות מרמת האחריות אלא מצורת ההיזק.

על פי זה, במצב רגיל מחילים את דיני האב בכללם על הנזק הנידון על פי רמת האחריות של בעליו עליו, אך כאשר ישנם מצבים בהם צורת ההיזק פועלת באופן מובהק כמו אחד

¹⁰ ואמנם ייתכן שדברי תוספות אמורים דווקא בבור ולא כאמירה כללית בדיני הניזקין, אך יותר נראה לומר שתפיסתם עקרונית-כללית ולא פרטית עבור כל אב.

רמות אחריות בדיני הנוקין

מן האבות, שאינו כאב המגדיר את רמת האחריות, יטילו עליו בנפרד את הדינים של האב הדומה בצורת ההיזק. חלוקה זו, לשני סוגי חיובים, הובאה כבר בברכת שמואל (בבא קמא סימן ב), שם חילק בין פטורים מעצם אחריותו של האדם לפטורים הקשורים רק לתחום התשלומים ולא לתחום אחריותו של האדם¹¹.

אם כן, אסור¹² שהזיקו לאחר נפילתם, אכן יהיה דינם מצד רמת האחריות כדיני האש הקלה, שכן כוח אחר מעורב בהם, וממילא אם ימסרם המניח לחש"ו יפטר המניח. אמנם, צורת ההיזק בסופו של דבר היא צורת היזק של בור, ועל כן יפטרו בהם את הכלים.

כלומר, לכל נזק יכולות להיות שתי הגדרות – הגדרה המגדירה את חומרת הנזק על פיה נגזרת רמת האחריות של בעליה (אף לעניין חיוב בדיני שמייים) והדינים המובאים בתוספתא, והגדרה המגדירה את דיני האבות הקשורים לצורת ההיזק, שאותם שייר התנא בכרייתא.

אמנם, על פי ההסבר השני לחלוקת האבות, שהובא לעיל, שמחלקים בין נזק מהותי לנזק פלישה, יש לדון במעמדו של פטור המבעה ברשות הרבים, אם דינו נובע מרמת האחריות, שכן שם אין מעשה איסור כלל ואף לא מעשה פלישה, או שמא אף הוא דינו כפטור טמון ופטור כלים. הברכת שמואל (סימן ב) הוכיח שהפטור של שן ורגל ברשות הרבים הינו מעצם הגדרת האחריות של הבעלים ופטור אף בדיני שמייים ולא רק פטור מתשלום.

אם כן, יש לעיין בטיבם של הדינים המובאים בתוספתא, שעל פי האמור לעיל, נובעים מרמת האחריות של הבעלים, ולהסביר מדוע הם קשורים לרמת אחריותו של האדם ולא לצורת הנזק במציאות ביחס לניזק.

תחילה יש לפתוח בדיני השור הייחודיים – חיוב כופר, חיוב שלושים של עבד ונגמר דינו אסור בהנאה.

הגרי"ד (רשימות שיעורים ט, ב רש"י ד"ה מה שאין) מסביר, כי דין הכופר קיים רק בשור ולא בשאר האבות משום שחיוב הכופר רלוונטי רק לפעולת הרציחה, וממילא אין הבור עושה פעולת רציחה, אלא רק נהרגים על ידו. כלומר, לא ניתן לומר על הבור שהוא רצח, אלא נרצחו על ידו וממילא אין בו דין כופר¹² – בדיני אחריות האדם לא משנה מה הייתה

¹¹ יש להעיר, כי הברכת שמואל חילק בין פטורים מאחריות לפטורים שהם גזרת הכתוב הפוטרת מתשלומים, אך בהחלט יש לראות בו פתח לשיטתנו.

¹² אמנם, הרש"ר הירש (שמות כא, לא), אינו סובר כשיטתנו, ומסביר שהבור חמור מן השור ועל כן לא אפשרו לבעליו לשלם כופר ובכך החמירו עליו.

התוצאה ביחס לניזק אלא אופי הגדרת פעולת המזיק. נראה לומר שקל וחומר לעניין אש שאינה רוצחת, שכן פעולתה היא פעולה נורמלית ועל ידה נהרגים.

אמנם, יש לעיין מדוע יש דין כופר לשן ורגל¹³, והלא לכאורה קלים הם מדיני הבור שבו פטרו מן הכופר. אולם, יש לתרץ, שמא כאשר הבהמה הורגת אין פעולתה מוגדרת עוד כפעולה לגיטימית וחוזרת היא להיקרא פעולת נזק האסורה במהותה, והיות והחויב בה הוא משום בעלות, חוזרת היא להיות חמורה כדיני השור ומתחייבים בה אף בכופר. לא ניתן לומר כך לגבי האש, שחיובה, כפי שהוסבר, הוא בגלל אחריות האדם על מעשי העבר שלו – בעוד המבעה מייחס את הפעולה לבעלים ברגע פעולת הנזק, וממילא כאשר הוא הורג חוזר דינו להיות כדין השור, הרי שהאש, אף כשנהרגים על ידה חוזר דינה להיות כדין הבור וממילא אין בה דין כופר.

כמו כן, יש להסביר את סיבת החיוב במסירה לחרש, שוטה וקטן בשור ובור והפטור בו באש, כחלק ממעריך מדרג האחריות. נראה, שהסיבה לכך פשוטה, מסירה של דבר המזיק במהותו אינה פוטרת מאחריות, שכן המזיק כבר עומד וקיים בעולם. אך המוסר אש, שהיא דבר לגיטימי, לא יתחייב בה, שכן פעולתה מותרת ואף לא הוא גרם לפלישתה. אמנם, במבעה יתחייב המוסר לחרש, שוטה וקטן, שכן החיוב במבעה נובע מעצם הבעלות על בעל החיים, כפי שהוסבר לעיל, בשונה מאש, שהחיוב בה הוא בגלל עשיית פעולת נזק. ממילא כאשר הבהמה פולשת נחשב הדבר כאילו בעליה פלש, ואין המסירה מועילה כלום.

מנגד, פטור כלים בבור ופטור טמון באש אינם קשורים לרמת האחריות של האדם כלל ודיניהם תלויים במקרה הנזק שקרה, ועל כן לא נשנו בתוספתא.

ד. דינים -לוהיים ודינים חברתיים

נראה שניתן להעמיק הבנה זו, שהצגנו לעיל, ולומר שמדובר בשתי מערכות דינים – מערכת דינים אחת התלויה ברמת האחריות של האדם, ממנה נגזרים הדינים השונים בתוספתא. מהותם של דינים אלו להטיל אחריות על האדם, לגרום לו לשמור על עצמו ועל סביבתו שלא יזיקו, ולשם כך חילקה התורה בפירוש בין האבות השונים, על מנת ללמדנו כי רמת האחריות של האדם בכל אחד מהנזקים שונה. דינים אלו הם דינים

¹³ אמנם נחלקו בכך האמוראים (מ, ב), אך להלכה נפסק שיש דין כופר (רמב"ם נזקי ממון י, יג; רא"ש ב, טו).

-לוהיים, משמעותם היא חוב דתי על האדם לנהוג בזהירות ולא להשחית את העולם, ללא קשר לאדם הניזק כלל.

בנוסף, מצויה מערכת דינים נוספת, שלא מופיעה בתוספתא, שאיננה תלויה כלל ברמת האחריות של המזיק, אלא בהסדר מדיני-חברתי בין המזיק לניזק. כלומר, על אף שמבחינת אחריות האדם על הנזק היה לחייבו, הרי שנפטר האדם מסיבות שונות התלויות במערכת היחסים עם הניזק, לדוגמה כאשר הניזק הזיק את עצמו או נימוקים אחרים בסגנון זה. דינים אלו אינם קשורים לחובת האחריות של האדם, הנמצאת במישור לווהי, התובעת מהאדם תביעה דתית במציאות, אלא קשורים לדינים שבין האדם לחברו, המסדירים את סדרי החברה ומבססים מערכת משפטית מסוימת. לפיכך דינים אלו אינם מצויים במפורש בכתובים (לא פטור טמון ולא פטור כלים), שכן אינם תלויים בחידושה של התורה במערכת הנויקין שלה, אלא בדרשת חכמים לצורך ביסוס מערכת משפטית-חברתית¹⁴.

סיכום

נראה, על פי דברינו, שחיובי הנויקין שבתורה מוסברים על ידי שני מודלים העובדים זה לצד זה – מדרג אחריות של האדם המטיל עליו חיוב עקב פעולות נזק שהוא עושה, כביכול, בעצמו, וכן הגדרות, חיובים ופטורים התלויים במקרה הנזק.

מדרג האחריות של האדם מסודר מן החמור אל הקל, כאשר הסדר הוא כמופיע בסדר הפסוקים בתורה, במשנה הראשונה במסכת ובסדר הפרקים במסכת כולה. כל נזק שמשויך אל האדם מתמקם על ציר האחריות שארבעת האבות יוצרים, ומגדיר עד כמה האדם אשם במעשה הנזק, מעין אשמה דתית – כמה האדם פעל רוע בעולם.

מנגד, ישנם דינים שאינם תלויים ברמת אחריות האדם, אלא במקרה הנזק שקרה, שבעקבותיו האדם מתחייב או נפטר מתשלומים. דינים אלו אינם מופיעים באופן מפורש בתורה, שכן הם דינים של סידור חברתי בלבד, ומטרת דיני הנויקין המופיעים במפורש בתורה הוא להגדיר חוב דתי של האדם ולא לסדר מערכת נזיקין חברתית. על כן, בכל נזק שנוצר על ידי האדם הוא נידון בשני מישורים – מישור שבין האדם למקום, בו האדם

¹⁴ ניתן להציע בזהירות, כי בניגוד לדינים המצויים בתוספתא, הנשארים קבועים לדורות, את הדינים החברתיים ניתן לשנות בכל דור ודור, על פי כללי הדרשות של החכמים, ולקבוע דינים אלטרנטיביים לפטור הכלים בבור או לפטור הטמון באש (וכן לשאר הדינים שאינם מופיעים בתוספתא).

מואשם במעשה נזק או במעשה פלישה שהוא גרם. כמו כן נידון האדם בדיני נזיקין חברתיים-אנושיים, שדיניהם רמוזים בתורה בצורה אגבית הזוקקת דרשות, ובדינים אלו, אף אם נפטר בהם, הרי שממשיך הוא להתחייב בדיני שמיים עקב מערכת החיובים הראשונה.